

МЕТОДОЛОГІЯ ПРАВА

Костицький М. В.,

академік Національної академії правових наук України, член-кореспондент Національної академії педагогічних наук України, професор кафедри філософії права та юридичної логіки Національної академії внутрішніх справ, доктор юридичних наук, професор, заслужений юрист України

ФІЛОСОФСЬКІ ТА НАУКОЗНАВЧІ ПРОБЛЕМИ ЮРИСПРУДЕНЦІЇ (ЯК НАУКОВО-ПРАКТИЧНОГО КОМПЛЕКСУ) ТА ОКРЕМИХ ГАЛУЗЕЙ ЮРИДИЧНОЇ НАУКИ

Досліджено структуру юриспруденції як науково-практичного комплексу, власне її наукову чи теоретичну частину. Проаналізовано структуру галузевих юридичних наук. Доведено, що юридична наука загалом та її окремі галузі можуть претендувати на статус науки лише за умови наявності в них філософської, теоретичної, методологічної, історичної і компаративістичної підсистем.

Ключові слова: юриспруденція, юридична наука, галузі юридичної науки, структура юридичної науки, онтологія, аксіологія, епістемологія, етологія, етика.

Исследована структура юриспруденции как научно-практического комплекса, собственно ее научная или теоретическая часть. Проанализирована структура отраслевых юридических наук. Доказано, что юридическая наука в целом и ее отрасли могут претендовать на статус науки только при условии наличия в них философской, теоретической, методологической, исторической и компаративистской подсистем.

Ключевые слова: юриспруденция, юридическая наука, отрасли юридической науки, структура юридической науки, онтология, аксиология, эпистемология, етология, этика.

The structure of jurisprudence is investigational as a research and practice complex, him scientific or theoretical part. The structure of branch legal sciences is analysed. It is well-proven that legal science on the whole and her separate industries can apply on status of science only on condition of presence in them philosophical, theoretical, methodological, historical and komparative subsystems.

Keywords: jurisprudence, legal science, areas of legal science, structure of legal science, ontology, axiology, epistemology, etology, ethics.

Юриспруденція (лат. juris prudentia, juris – право, prudentia – знання) трактується юристами дуже широко:

- як юридична наука,
- як знання права,
- як практична юридична діяльність, застосування права.

Видається, що такий широкий підхід правомірний.

Юриспруденція виступає одним з небагатьох (поряд з психологією, педагогікою, медициною, інженерією) науково-практичним комплексом, в якому теорія нерозривно пов'язана з практикою. Можна стверджувати, що вони представляють певну цілісність і одна без другої є не тільки не можлива, але й не потрібна.

Юридична наука є специфічним видом пізнавальної діяльності, спрямованої на вироблення об'єктивних, правильних, обґрунтованих знань про право і державу, закономірність їх виникнення в соціумі та розвиток і функціонування.

Цей двоєдиний (право і держава) об'єкт пізнання юридичної науки має ще й ту специфіку, що він виникає об'єктивно на певному етапі розвитку суспільства але предметом пізнання стає не раніше ніж виникає юридична наука. Тобто держава і право існували вже кілька (чи кільканадцять) тисячоліть, а пізнання їх як певного предмету відноситься до IV–III століть до н.е. в Римі (за академіком Ю.С.Шемпученком). Думаю, що цю дату слід скорегувати принаймні на дві сотні років – вивчення права, законів було складовою філософської підготовки і навчання ще в Стародавній Греції.

Юридична наука з одного боку повинна виконувати прогностичну функцію – передбачати власний саморозвиток, потребу в правовому і законодавчому врегулюванні суспільних відносин в певний історичний період. Вона ж повинна розробляти концепції правового і законодавчого врегулювання певних напрямків суспільного життя.

Не менш важливою функцією юридичної науки є коментаторська. На жаль, сьогоднішні закони не мають тої чіткості, простоти і зрозумілості якими характеризувалися Кодекс Гамурапі, Закони шістнадцяти табличок Солона, Закони XII таблиць чи „Руська правда“. Сучасні закони часом за змістом виглядають так, ніби автори постійно керувались постулатом Наполеона – „писати коротко і незрозуміло“. З другого боку, тисячі законодавчих і десятки тисяч підзаконних актів не завжди узгоджуються між собою, а часом прямо протирічать одні одним. Тому є потреба у наукових чи науково-практичних коментарях починаючи від Конституції України, закінчуючи окремими законами. За більше ніж двадцять два роки незалежності України юридична наука коментаторську функцію успішно виконала і виконує. Підтвердженням сказаного є, наприклад, те, що до Кримінального процесуального кодексу України, який вступив в дію рік тому, вже підготовлено і опубліковано різними авторами об'ємні (в т. ч. багатотомні) кілька науково-практичних коментарів.

Важливою функцією юриспруденції (юридичної науки) є дидактична, яка полягає в забезпеченні викладання юридичних дисциплін, підготовці юридичних кадрів. На мій погляд, і цей напрямок юридичною наукою забезпечено.

Підготовлено сотні навчальних посібників та підручників зі всіх юридичних дисциплін які викладаються. Часом по кілька (кільканадцять) з однієї дисципліни. У зв'язку із пом'якшенням централізованого управління вищою школою вважається „правилом доброго тону“ чи навіть кваліфікаційною вимогою щоби вищий навчальний юридичний заклад чи факультет мали підручники і посібники підготовлені його викладачами. І це виконується.

Синтезуючи приведене вище можна стверджувати, що юридична наука з одного боку є самостійною галуззю знання і пізнання. А з другого – вона, як підсистема юриспруденції і перебуває в постійному зв'язку з юридичною практикою, відповідає на її запити, готує для неї теоретичні обґрунтування та концепції. Без такого зв'язку юридична наука могла би виродитися в непотрібну схоластику.

В той же час, юридична практика (правотворення, правозастосування, правоохорона) теж постійно потребують наукових роз'яснень, узагальнень, корекцій. Юридична практика без зв'язку і впливу на неї юридичної науки ризикувала б виродитися в юридичне ремісництво, сухе, формальне застосування закону та його догматичне розуміння. Тобто, без взаємовпливу і взаємодії юридичної науки і юридичної практики на суспільство чекали б серйозні небезпеки.

Видається, що виходячи із сучасних вимог наукознавства юриспруденція як науково-практичний комплекс, особливо її теоретична частина та її галузі можуть претендувати на статус наукового знання, окремих галузей науки тоді, коли в своїй структурі мають наступні підсистеми:

1. філософську,
2. теоретичну,
3. методологічну,
4. історичну,
5. компаративістичну.

Філософська підсистема юриспруденції представлена філософією права, яка є одночасно і філософською, і юридичною наукою та досліджує онтологічні, епістемологічні, антропологічні і аксіологічні проблеми права як специфічного соціального феномену, форми суспільної свідомості та правосвідомість як особливого духовного явища.

Теоретичною підсистемою юридичної науки є теорія держави і права та, яка вивчає закономірність виникнення, розвитку і функціонування держави і права, зокрема їх суть, форми, типи, функції, системи, механізми тощо.

Методологічна підсистема юриспруденції лише в останній час після тривалої перерви знову досліджується і розвивається окремо і компактно.

Дотепер методологія юридичної науки розвивалася в рамках теорії держави і права, а в останні десятиліття – в рамках філософії права. Спроби деяких вчених представити філософію права як методологію не лише правознавства в цілому, але й окремих галузей юридичної науки є помилковим. Філософія права хоч і заторкує питання методології правознавства все ж має свою специфічну структуру, зміст і завдання. Можна стверджувати, що викристалізовується поки-що як навчальна дисципліна (а в перспективі, можливо, як окрема юридична наука) методологія права. Її розвиток залежить не тільки від

„замовлення“ юриспруденції, потреб юридичної науки в зрозумілій і доступній методології (при поліметодологічній парадигмі пізнання в юриспруденції), але й від розвитку досліджень методології взагалі (хоча б в рамках філософії науки, наукознавства). Виділення методології з філософії в 50-х р.р. XX ст. молодими філософами Московського університету (О. Зінов'єв, Е. Ільєнков, Г. Щедровицький, М. Мамардашвілі та ін.) було специфічним проявом філософського дисцендента і тривало майже сорок років. Ця методологічна школа фактично заперечувала методологічну роль марксистсько-ленінської філософії, діалектичного і історичного матеріалізму як монопольної і єдино вірної. Але з розпадом СРСР, та смертю багатьох з названих „методологів“ гострота питання відпала, а критикувати методологію матеріалістичної діалектики (часом без розуміння її суті) стало правилом. Тому в філософських роботах представники старшого покоління вчених продовжують „співати осанку“ матеріалістичній діалектиці або розглядаючи методологічні питання їх ігнорують, дуючи на „холодне“ (оскільки вже „попеклися“ на матеріалістичній діалектиці). Зрозуміло, що без розвитку досліджень методології взагалі розвиток досліджень методології юридичної науки буде ускладнений.

Історичну підсистему юриспруденції як науково-практичного комплексу складають загальна історія держави права та історія держави і права України, які вивчають історію виникнення розвитку змін типів і форм держави і права, в т.ч. їх національні особливості в Україні. Вказані історико-правові науки досліджують також форми правління та політичні режими в певні історичні періоди їх еволюційні чи революційні зміни.

Компаративістична підсистема юриспруденції представлена правовою компаративістикою або порівняльним правознавством, як навчальною дисципліною в програмах юридичних факультетів, інститутів та вишів та однойменною наукою в системі юридичної науки.

Правова компаративістика аналізує правові системи різних країн, порівнюючи правові традиції, особливості виникнення правових систем, інститутів, принципів, практики реалізації правових норм, зв'язок права з релігією (національною, регіональною, світською), типом культури.

Одночасно необхідно вести мову про наявність п'яти підсистем (філософської, теоретичної, методологічної, історичної і компаративістичної) в кожній галузевій юридичній науці.

Правомірно може виникнути запитання: а чи є філософська підсистема у філософії права, теоретична – в теорії держави і права, історична – в історії держави і права, та компаративістична у порівняльному правознавстві? Напевно кожна із названих наук, які є філософськими, теоретичними, історичними і т. д. підсистемами юриспруденції коли мова йде про їхню внутрішню організацію вказані вимоги не є обов'язковими бо ці науки забезпечують науковість юриспруденції в цілому як науково-практичного комплексу. Хоч з іншого боку філософія права містить як складову історію філософії права, а теорія держави і права не може обійтися без історичного аналізу типів і форм держави і права чи порівняння різних правових систем.

Можна стверджувати, що вимога наявності п'яти складових підсистем стосується не так теоретико-історичних юридичних наук, як галузевих, пов'язаних із матеріальним і процесуальним правом та прикладними юридичними науками, такими як криміналістика, кримінологія, судова медицина, психіатрія, юридична психологія.

Наявність філософської підсистеми в галузевій чи прикладній юридичній науці полягає у виробленні в рамках цієї конкретної науки системи знань про засадничі принципи, категорії, поняття, функції, завдання, їх зв'язок із принципами, категоріями, поняттями, функціями, завданнями юриспруденції взагалі, а через неї – з суспільством, культурою і цивілізацією.

Вище вказувалось, що завершується виток розвитку юриспруденції з чіткими проявами інтеграції наукового знання та витворенням нової метануки. Ця інтеграція проявляється в філософському переосмисленні таких категорій як право, права, свободи, обов'язок, відповідальність, процедура (процес), вина та ін. З одного боку вони залишаються юридичними, а з другого – все більше потребують філософського, а потім і теоретичного осмислення, зокрема, в сенсі онтологічному, гносеологічному, аксіологічному.

Онтологічний аспект філософської підсистеми галузевої юридичної науки (гр. *ovtos* – суще, буття, *logos* – вчення) – вчення про суще, виступає як сукупність визначення буття (в т. ч. соціального і правового), визначення позиції людини, суспільства держави в світі, виділення ролі і значення конкретного регулятора поведінки людини і соціальних утворень засобами конкретної галузі права. Через призму онтології можна побачити як всезагальні (космічні) закони конкретизуються в етику і право, а через них і в галузеву правову науку [1]. Правда, автори навчального посібника за редакцією професора О. Г. Данільяна заперечують такий підхід, оскільки, на їх думку, право – позаприродне явище, і ніякі основи права у природі знайти неможливо, бо природа – це царство об'єктів, а права – це сфера суб'єктів. Не можна вважати субстанціональною основою права суспільство, пишуть автори, бо хоч право і виникає в суспільстві, пов'язане з ним і має соціальну сутність, але вона не є сутністю права, а лише його проявом (права) [2, с. 171].

Погодитися з такою позицією важко. Вже фахівці однієї з природничих наук – теоретичної фізики дійшли висновку, що поняття „суб'єкт“, „об'єкт“ на мікрорівні стирається. Тобто існує всезагальний зв'язок предметів і явищ, живого і неживого, матеріального і духовного, суб'єктивного і об'єктивного.

З другого боку, жорстка детермінованість на підставі законів природи в світлі теорії синергетики ставиться під сумнів. Вже з 60-х років ХХ ст. визнано неможливим математичне довготривале прогнозування погоди (що здавалося є більш матеріальне з певними закономірностями).

В соціальний світ, де діють специфічні закономірності, прояви і тенденції все більше вводиться такий фактор, як свобода волі. Видатний український мислитель Анатолій Свідозинський пише, що свобода волі людини не є функцією, а органічно пов'язана із складною структурою законів нашого світу. І якби свободи волі не було у людини то вона не була б відповідальна ані перед людськими, ані перед Божими законами [3, 550–553].

Можна стверджувати, що в бутті права як і в законах соціуму прослідковується всезагальний зв'язок про який йшлося вище. Інша справа, що якщо навіть у природознавстві закономірності мають відносний характер, то і в соціальній сфері ця відносність теж проявляється.

Можливо, трактовка права як позаприродного явища пов'язана із переглядом (ревізією) нав'язуваних юридичній науці в попередній період ідеологічних догматів про невідповідність природі соціальних законів, відкритих марксизмом, про їх жорстку економічну детермінованість, про відкидання духовного і протиставлення його матеріальному як основи соціальних законів.

На нашу думку, не лише людина є біосоціальним суб'єктом, а й соціум не є виключно соціальним суб'єктом. Елементарна логіка зв'язку одиничного і загального дає підстави вважати, що якщо на рівні індивіда проявляється і біологічне, і соціальне, то що на рівні соціуму (який, зрештою і складається з індивідів) біологічне кудись пропадає, анігілюється, витісняється? Можливо це колись і буде, але хіба-що тоді коли за О. Бердником людина втратить матеріальні характеристики та еволюціонує в енергетичний стан [4]. Правда Олесь Бердник мислитель, письменник-фантаст, який пробував заглянути в майбутнє на тисячоліття. Вченим це не дано. Тому сьогодні виходимо з того, що і соціум має певні біологічні характеристики.

Можна по різному сприймати результати досліджень етологів і зоопсихологів за твердженням яких і в людині, і в соціумі багато чого є від тваринного. Так, автор відомих бестселерів з етології Десмонд Джон Моріс пише про наше „мавпяче“ минуле, про те, що в основі соціальної системи людей проявляється співпраця при зовнішній небезпеці, та суперництво всередині колективу. Але ці особливості мають місце в поведінці і „соціальній“ організації „братів“ наших менших. Де також проявляється рух соціально-біологічного маятника від активної співпраці в сторону диктатури. При цьому прагнення до співпраці проявляється зі все більшою енергією. Нам подобається вважати це перемогою інтелектуального альтруїзму над тваринними інстинктами (ніби етика і мораль належать до винаходів сучасності?!). Людському роду навряд чи би вдалося вижити, як би люди не розвили в собі біологічно обумовлене прагнення до співпраці зі своїми співбратами [5, 25–35].

Тому в житті соціуму, і державі, і праві ми можемо прослідковувати, хоч і в завуальованому вигляді, певні біологічні моменти. Заперечення цього віддає догматикою і схоластикою. Акцент лише на біологічному теж ненауковий і означав би заперечення тисячолітнього досвіду культури і цивілізації.

Етологія про яку вже згадувалося започаткована напевно ще в античні часи, але інтенсивного розвитку набула в зв'язку з працями Ч.Дарвіна „Мандрівки на кораблі „Бігль“, „Походження видів шляхом природного відбору“, „Походження людини і статевий відбір“. Особливий імпульс та й сама назва науки „етологія“ вона отримала після II Світової війни завдяки працям К.Лоренца („Так зване зло“, „Присмерк людини“) та Н.Тінбергена („Суспільна поведінка тварин“). В результаті робіт етологів, в т.ч. польових досліджень, було встановлено головну закономірність поведінки тварин: у будь-якого виду набувають

закріплення такі типи поведінки, які відрізняються найвищим ступенем пристосування до середовища, обставин, прасоціальних утворень даного виду І.Ейбл-Ейбесфельд, І.Уіклер в груповій „соціальній“ поведінці тварин виділяють етичну складову, яка пов'язана не лише з інстинктом, агресивністю, нативізмом, але й з альтруїстичними чи навіть „естетичними“ проявами.

Герберт Спенсер будучи послідовником Ч. Дарвіна в біології і природознавстві взагалі та послідовником фундатора позитивізму Огюста Канта в філософії в книзі „Основи науки про моральність“ вказує, що базові критерії етики („добро“ і „зло“) зароджуються в тваринному світі та пов'язані із гарною (доброю) чи поганою поведінкою конкретної особини та виділяє фізичні, біологічні, психологічні і соціологічні їх підстави [6, 373–383]. Тобто етичні норми, правила, кодекси з'являються в людських спільнотах, суспільстві в результаті прогресивної фізичної, біологічної, психологічної, соціологічної (суспільної) еволюції. Поведінка як центральне поняття етики за Г.Спенсером розглядається ним як поведінка людини, „поведінка людства“ та „всесвітня поведінка“ (як поведінка всіх живих істот). Позитивна (добра) поведінка людини сприяє такому життю індивіда і інших людей, яке приносило б більше щастя йому самому і іншим людям. Прогресивний розвиток людини як фізичної, біологічної, психологічної і соціологічної істоти веде, за Г.Спенсером, до здійснення найбільшого щастя і досконалості, до встановлення повної рівноваги людини з життєвим середовищем. З розвитком етичної еволюції і індивід, і соціум будуть ставати морально все більш досконалими та розвинуті.

В рамках цієї статті ми не маємо можливості більш детально зупинитися на таких складових філософської підсистеми галузевої юридичної науки, як її антропологічні, аксіологічні, епістемологічні аспекти. Зрозуміло, що ці аспекти філософської підсистеми галузевої юридичної науки мають розвиватися та бути включені в підсистему (філософську).

Теоретична підсистема галузевої юридичної науки мала би включати її зв'язок з основами прав людини, теорією демократії, системою права і системою законодавства, розглядати саму окрему галузеву юридичну науку у зв'язку із галузевим правом і законодавством. Також в цій підсистемі мали б бути представлені питання про галузеву правотворчість, джерела (форми) галузевого права, галузеві правовідносини, реалізацію галузевої норми права, правозастосування, тлумачення, правомірну і неправомірну поведінку, правопорушення, відповідальність, правове регулювання, і, особливо – про об'єкт і предмет галузевої юридичної науки.

Методологічна підсистема галузевої юридичної науки мала б містити відомості про методологію цієї науки в контексті юридичної методології, про види методологій, які можуть застосовуватися, про її зміст, методику, наукових досліджень в цій галузі юридичної науки та конкретні методи які найбільш ефективні та притаманні саме цій галузі наукового юридичного знання.

Історична підсистема галузевої юридичної науки мала б представляти знання про історію виникнення і розвитку її в юридичній науці взагалі, та про історію виникнення і розвитку її в національній

історії. Напевно мова мала б йти не лише про історію конкретної галузевої науки, але й про розвиток її предмету, методів, системи, категорій, понять, інститутів, тощо.

Компаративістична підсистема галузевої юридичної науки, в контексті загального порівняльного правознавства, мала б розкривати поняття і типологію аналогічних галузевих наук в англо-американській, германо-романській, загальноєвропейській (в рамках ЄС) правових систем, предмет і систему галузевих наук, їх принципи, норми, джерела, кодифікацію, судову практику, тощо.

Висловлені міркування, особливо, щодо філософської, теоретичної, методологічної, історичної і компаративістичної підсистем галузевих юридичних наук (та й прикладних теж), їх включення в систему цих наук дасть змогу розширити теоретичний кругозір юристів, забезпечити подальший розвиток галузевих юридичних наук, більш ефективну адаптацію національного права до європейських і світових правових стандартів, а в перспективі, і інтеграцію українського права і законодавства з європейським.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Костицький М. В. Ренесанс натурфілософії або всезагальні (космічні) закони як джерело права : доп. на акад. читаннях в КРЦ АПРН України. – Вип. 15. – К., 2010. – 23 с.
2. Філософія права : навч. посіб. / [за заг. ред. О. Г. Данільяна]. – К. : Юрінком Інтер, 2002. – 272 с.
3. Свідзинський А. В. Синергетична концепція культури / А. В. Свідзинський. – Луцьк : ВАТ Волинська обласна друкарня, 2009. – 696 с.
4. Бердник О. Альтернативна еволюція / О. Бердник. – К. : Тріада-А, 2007. – 576 с.
5. Морис Десмонд. Людской зверинец / Десмонд Морис; [пер. с англ.]. – М. : Эксмо, 2009. – 352 с.
6. Философия Реберта Спенсера в сокращенном изложении Говарда Коллинса с предисловием Г. Спенсера; [пер. с англ.]. – СПб. : Тип. Ю. Н. Эрика, 1897. – 448 с.